

Colofon

©2023, TNO

Deze publicatie is het resultaat van onderzoek dat is uitgevoerd door TNO in het kader van een RVO programma over 'Vertrouwen', gefinancierd door het Ministerie van Defensie. We danken Dianne van Hemert (TNO) voor haar commentaar op een eerdere versie.

Auteurs

Thom van Gessel

Esther Kox

José Kerstholt

Hans Korteling

Lisa Poot

Lucia Tealdi

Eindredactie

José Kerstholt (lead scientist)

Heather Young (project manager)

Vormgeving

Chelsea Exel

VERTROUWEN

INLEIDING

- 6. Introductie
- 8. Cognitieve Oorlogsvoering

VERTROUWEN

1. DETECTIE

- 16. Meten van vertrouwen in sociale media
- 17. Toepassing
- 20. Detectie van oorlogsmoeheid in nieuwsmedia

2. ANALYSE

- 24. Gekalibreerd vertrouwen
- 26. Voorspellers van stemgedrag
- 28. Complot denken

3. INTERVENTIE

- 30. Interventie overzicht
- 33. Resilience en aangrijpingspunten
- 34. Russische beïnvloeding
- 38. Training

AFSLUITING

- 42. Tot besluit

*‘Wanneer de mensen er niet op kunnen vertrouwen
dat hun regering het werk doet waarvoor zij bestaat
– om hen te beschermen en hun algemeen welzijn te
bevorderen – is al het andere verloren.’*

- Barack Obama

Deel 1
INLEIDING

Introductie

Dit boekje beschrijft de resultaten van onderzoek naar vertrouwen dat we hebben uitgevoerd in het kader van een tweejarig RVO project (Risicodragend Verkennend Onderzoek, 2022-2023). De context van het onderzoek is Cognitieve Oorlogsvoering. Conflicten en

zich uiten op individueel niveau (door bijvoorbeeld het verspreiden van nepnieuws), groepsniveau (bijvoorbeeld door het aanwakken van wij-zij-denken en daarmee polarisatie) of maatschappelijk niveau. In dat laatste geval wordt het vertrouwen in democratische waarden en de rechtsstaat

oorlog spelen zich niet alleen af in het fysieke landschap, maar in toenemende mate worden ook effecten nagestreefd in het virtuele en cognitieve domein. Cognitieve oorlogsvoering kan

aangetast.

Gebrek aan vertrouwen maakt een maatschappij kwetsbaar voor beïnvloeding. Technologie kan weliswaar worden gezien als een belangrijke enabler voor Cognitieve

Oorlogsvoering (denk bijvoorbeeld aan de snelle verspreiding van nepnieuws), maar menselijk denken en gedrag staan centraal. Om gedrag te beïnvloeden zijn drie elementen van belang: je moet het gedrag kunnen detecteren, je moet het begrijpen en vervolgens moet in staat zijn om de juiste interventie te kiezen. Dit boekje is langs deze drie lijnen gestructureerd.

Als eerste introduceren we de centrale onderwerpen van ons onderzoek namelijk Cognitieve Oorlogsvoering (zoals we dat hebben gedefinieerd in een NATO-onderzoeksgroep over Cognitieve Oorlogsvoering (NATO HFM RTG 356)) en vertrouwen. Op het gebied van detectie hebben we gekeken naar manieren om vertrouwen te meten in sociale media, een toepassing daarvan, en het meten van oorlogsmoeheid. In het tweede deel over het begrijpen van gedrag

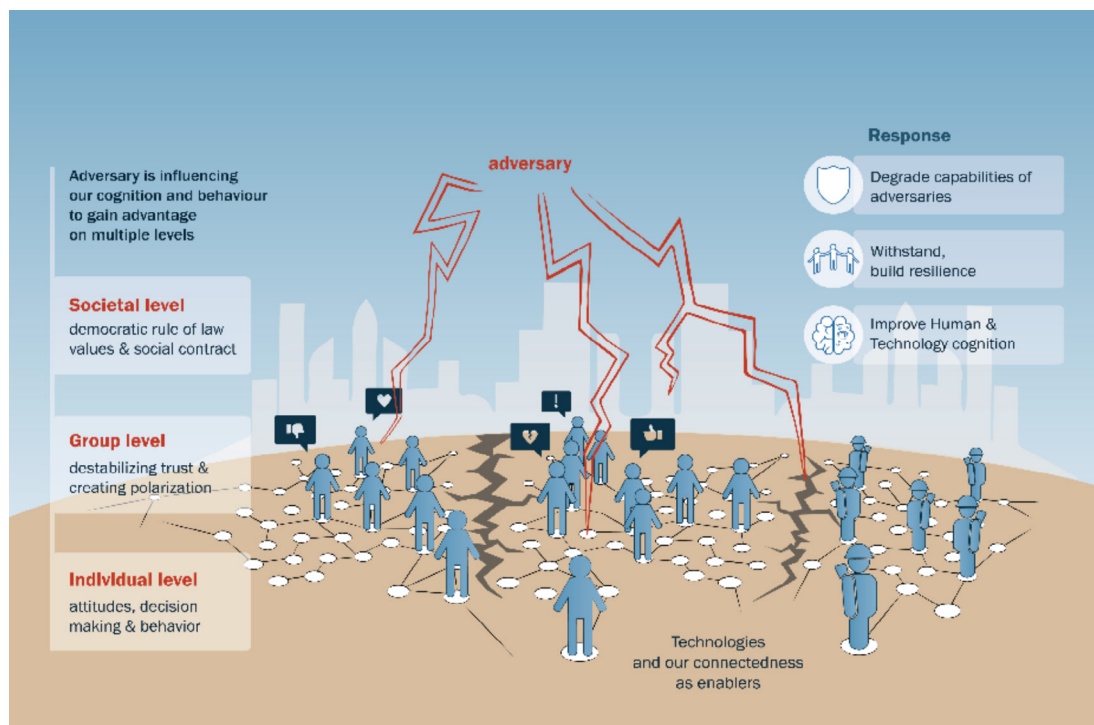
komt het begrip gekalibreerd vertrouwen aan de orde en presenteren we de resultaten van twee vragenlijstonderzoeken: over stemgedrag en over complotdenken. Het derde deel, over interventies, geeft een overzicht van de verschillende interventiemogelijkheden, van de aangrijpingspunten voor weerbaarheid en beschrijft een analyse van een Russisch artikel over Cognitieve Oorlogsvoering. Daarnaast wordt ingegaan op de noodzaak van training. Het boekje besluit met reflecties over de behaalde resultaten en een vooruitblik.

Cognitieve Oorlogsvoering

Gedurende de looptijd van dit project hebben wij deelgenomen aan verschillende NATO werkgroepen over Cognitieve Oorlogsvoering. Eén van de doelen van deze bijeenkomsten was om de

definitie scherp te krijgen. Figuur 1 legt Cognitieve Oorlogsvoering uit, laat de verschillende niveaus zien waarop effecten zich kunnen uiten en manieren om erop te reageren.

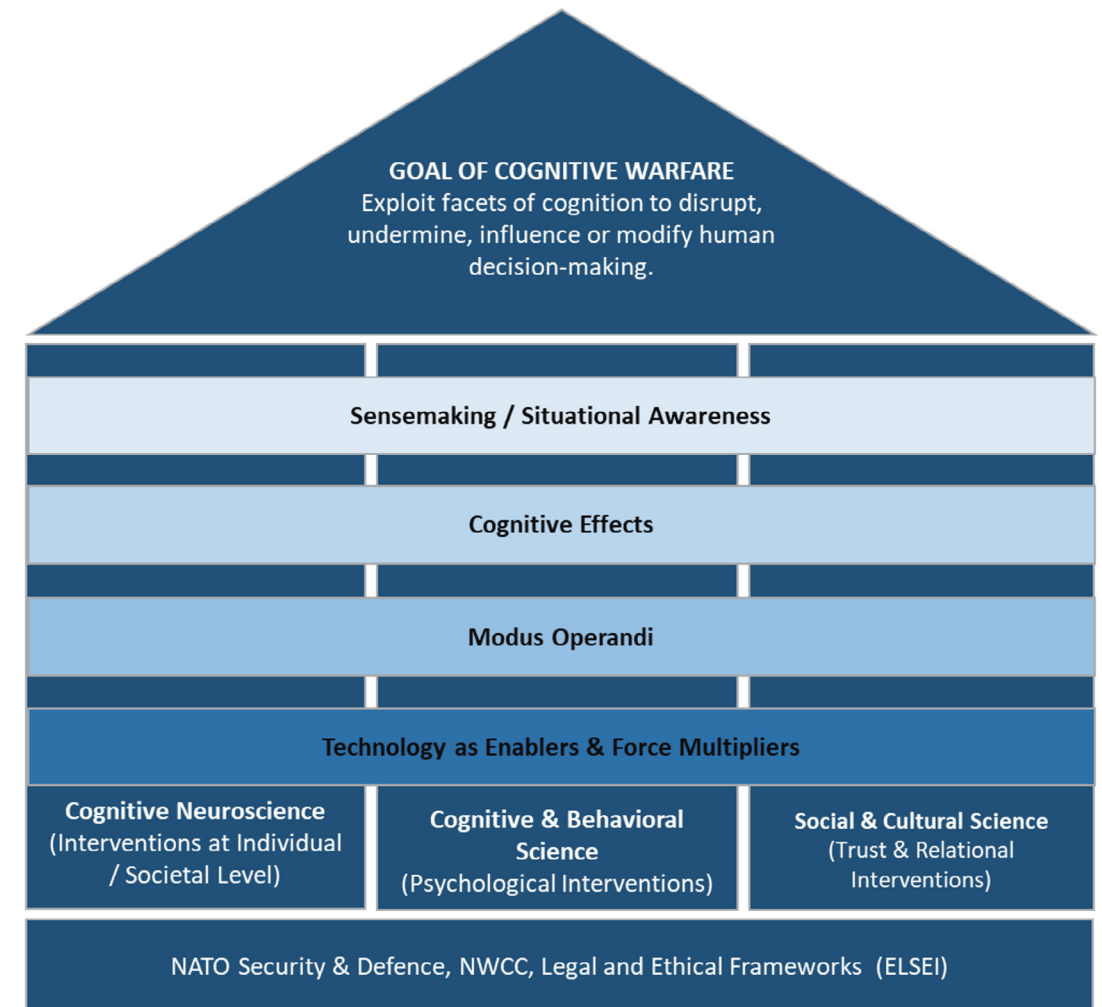
Dit met het oog op effectievere vormen van preventie, mitigatie en countering om zo de veiligheid tussen naties en binnen het NATO-bondgenootschap te vergroten. Het

Figuur 1.

Een ander doel van de bijeenkomsten was om de belangrijkste wetenschappelijke en technologische deelgebieden van Cognitieve Oorlogsvoering te identificeren en te begrijpen.

resultaat van deze gezamenlijke inspanning is het 'Huis-model van Cognitieve Oorlogsvoering' (zie Figuur 2). De pijlers van het huis worden gevormd door de wetenschappelijke gebieden die

Figuur 2.

van belang zijn om Cognitieve Oorlogsvoering te onderzoeken: Cognitieve Neurowetenschappen, Cognitieve Gedragwetenschappen en Sociale en Culturele wetenschappen. Het

dak wordt gevormd door het doel van Cognitieve Oorlogsvoering: het verstoren, ondermijnen, beïnvloeden of modificeren van menselijke besluitvorming. De balken van het huis beschrijven de

relevante onderwerpen die in het kader van Cognitieve Oorlogsvoering onderzocht zouden moeten worden: kennis van hoe mensen de wereld begrijpen/ situationeel bewustzijn (wordt verstoord door Cognitieve Oorlogsvoering), inzicht in cognitieve effecten (bijvoorbeeld aandacht sturen of misleiding), modi operandi (bijvoorbeeld verspreiden van nepnieuws of deepfakes) en als laatste de technologie die kan worden gezien als 'enabler' van Cognitieve Oorlogsvoering, zoals Artificiële Intelligentie.

Cognitieve Oorlogsvoering zijn activiteiten die, samen met andere 'Instruments of Power', het individuele en collectieve denken beschermen of verstoren middels het beïnvloeden van attitudes en gedrag met als doel een strategisch voordeel te behalen op een tegenstander.

Deel 2

VERTROUWEN

Introductie

Kwetsbaarheid ligt aan de basis van vertrouwen; je gaat ervan uit dat een ander bepaalde acties, die nodig zijn om jouw doel te behalen, kan en wil uitvoeren, zonder de mogelijkheid om te controleren of dat ook daadwerkelijk wordt gedaan. Vertrouwen is het fundament van onze democratische rechtsstaat. Dat wil niet zeggen dat mensen blind op elkaar en op de politiek moeten vertrouwen en klakkeloos alles van bestuurders moeten accepteren. Integendeel, het laten horen van een tegengeluid is noodzakelijk voor het goed functioneren van de rechtsstaat. Sceptis is dus niet noodzakelijkerwijs slecht voor de democratie, maar kan tot meer politieke betrokkenheid leiden en tot het aanspreken van politici op hun verantwoordelijkheid. Waar het om gaat is het vinden van de juiste balans tussen vertrouwen en kritische reflectie.

In de Engelstalige literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen drie vormen van vertrouwen: trust, mistrust en distrust. Wij hebben dat in onderstaande tabel vertaald in: vertrouwen, sceptis en wantrouwen. Bij vertrouwen ga je ervan uit dat anderen doen wat er van hen verwacht wordt. Je houding is positief en qua gedrag conformeer je je aan de gemaakte afspraken en heb je niet de behoefte om de ander te controleren. Bij sceptis ben je er niet helemaal van overtuigd dat de ander de goede dingen doet. Je bent voorzichtiger in het volgen van bijvoorbeeld adviezen en zult vaker het gesprek aangaan om aan te geven dat je het niet eens bent met opinies of het gedrag van de ander. Wantrouwen ligt niet in het verlengde van sceptis. Bij wantrouwen twijfel je niet (alleen) aan de competenties van de ander maar vooral aan zijn intenties. Je

gaat ervan uit dat de ander het niet goed met jou voorheeft en acties zal uitvoeren die niet in jouw belang zijn. De houding ten opzichte van de ander is negatief en het gedrag kan zijn dat je je terugtrekt of frustraties laat zien bijvoorbeeld door geweld. Wantrouwen wordt gevoed door andere psychologische

mechanismen dan gebrek aan vertrouwen of sceptis.

Inzicht in onderliggende mechanismen van vertrouwen is van belang omdat je daardoor interventies goed af kan stemmen op het vergroten, dan wel herstellen van vertrouwen.

Tabel 1.

	VERTROUWEN	SCEPSIS	WANTROUWEN
KENMERK	Ervan uitgaan dat de ander zich geheel gedraagt conform (sociale) verwachtingen	Twijfel of het gedrag van de ander (helemaal) conform (sociale) verwachtingen is	Ervan uitgaan dat de ander het (bewust) niet goed met je voorheeft
HOUDING	Positief, accepterend	Voorzichtig, onderzoekend	Negatief, vermijdend
GEDRAG	Conformerend, geen controle uitoefenen	Bevragen, (democratische) uitingen van ongenoegens	Afkeren, (anti) democratisch gedrag zoals geweld

1. DETECTIE VAN VERTROUWEN

THOM VAN GESSEL EN LUCIA TEALDI

Metten van vertrouwen in sociale media¹

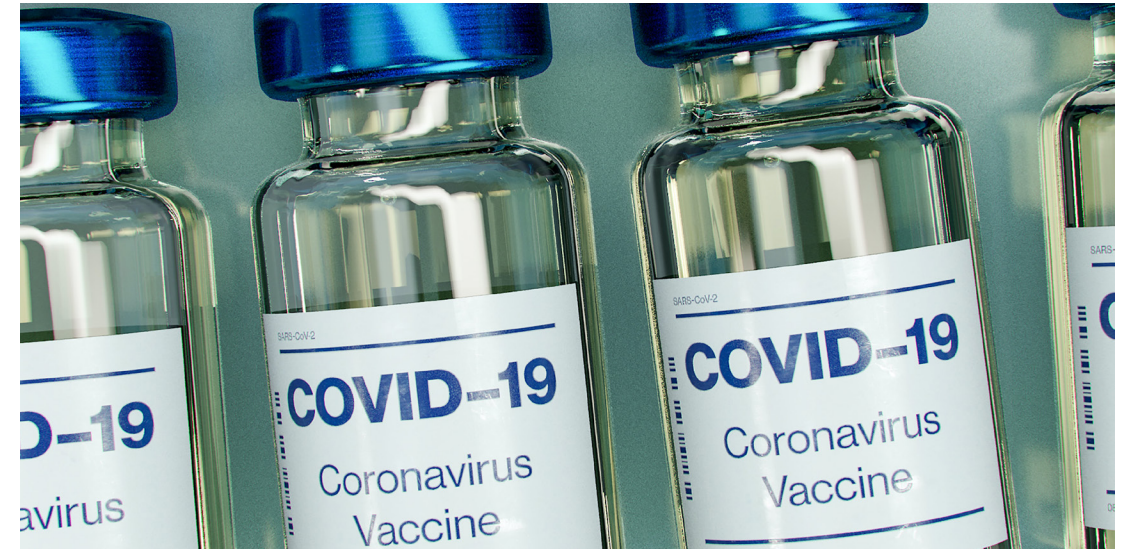
Hoe kun je weten of burgers vertrouwen hebben in de samenleving en de regering? Het CBS en het SCP meten dit enkele malen per jaar middels vragenlijsten. Maar kun je het ook real-time achterhalen? Kun je vertrouwen ook meten op basis van wat mensen doen, in plaats van wat ze zeggen te doen? We onderzochten hoe je vertrouwen dan wel wantrouwen automatisch kunt signaleren, door te kijken naar wat mensen op Twitter posten.

Omdat dit meestal niet direct uit het bericht is af te lezen, heb je indirecte indicatoren nodig. Om deze te achterhalen, hebben wij 500 Twitterberichten over COVID-19 handmatig gescoord op uitingen van vertrouwen, wantrouwen of geen van beide. Vervolgens hebben wij een taalmodel genaamd BERT gebruikt om het algehele sentiment

– positieve of negatieve emotionele lading van een bericht – te meten. Uit ons onderzoek blijkt sentiment sterk samen te hangen met de mate van vertrouwen of wantrouwen dat in dat bericht wordt geuit. Sentiment is dus een goede indirecte indicator van vertrouwen/wantrouwen in sociale media berichten.

Berichten op sociale media kunnen bijdragen aan het detecteren van (veranderingen in) vertrouwen in de samenleving.

Door sentiment te meten van bijvoorbeeld sociale media- of nieuwsberichten is het mogelijk om in real time een vroegtijdig beeld te krijgen van het vertrouwen van de bevolking in een bepaald persoon of institutie. Dit kan voorlichtings- en veiligheidsorganisaties helpen beleid en strategie effectiever vorm te geven en te communiceren, rekening houdend met en inspeliend op de publieke opinie.

Toepassing

Om te laten zien hoe onze methode in de praktijk gebruikt kan worden hebben we het sentiment van ruim 15 miljoen tweets over politiek verzameld, geplaatst na januari 2020, net voor de coronapandemie in Nederland begon. Volgens peilingen van het CBS, SCP en EenVandaag steeg in deze periode aanvankelijk het vertrouwen in het kabinet, de premier en het parlement, maar zette na enkele maanden een sterke daling in (zie figuur 1). Maar zien we dit oordeel

ook terug in het sentiment van de tweets die mensen plaatsen?

Als we het percentage tweets met een negatief sentiment afzetten tegen de tijd, valt een aantal dingen op (zie figuur 2). Ten eerste zien we verschillen van maand tot maand, en zelfs van dag tot dag. Zo is een piek te zien na het 1-aprildebat in 2021 waarin een motie van afkeuring tegen demissionair premier Rutte werd aangenomen. De verschillen zijn echter klein en niet alle dagelijkse verschillen hebben een

¹ Blok, D., Broderick-Hale, J.C., Van Gessel, T., Kalkman, G. & Maccatrozzo, V. (2023). Detecting Distrust in Twitter Data. Ongepubliceerd manuscript.

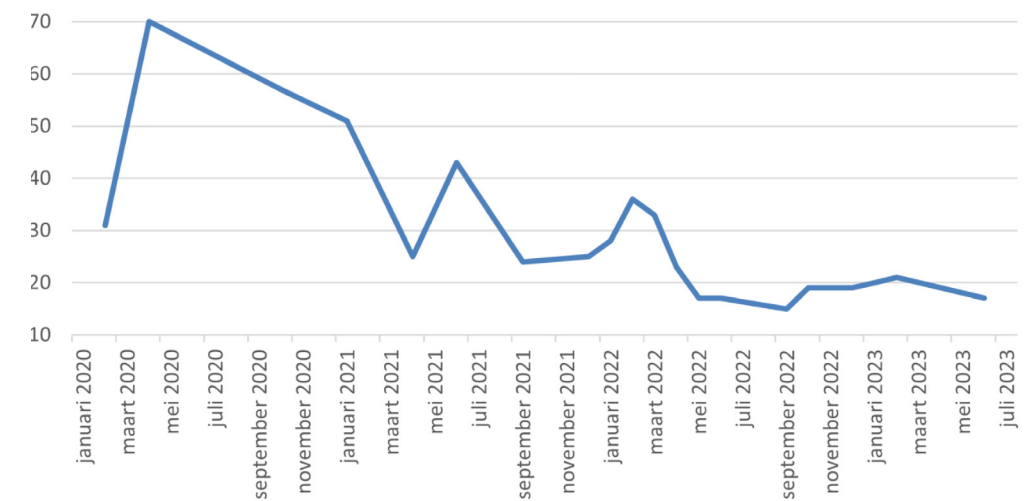
aanwijsbare oorzaak – enkele dagen daarvoor zien we bijvoorbeeld een bijna net zo grote piek. Ten tweede, hoewel de aanvankelijke toename van vertrouwen niet duidelijk te zien is, zien we wel dat minder vertrouwen samengaat met relatief meer negatieve tweets.

Onze resultaten lijken erop te wijzen dat politieke gebeurtenissen worden weerspiegeld in tweets. Van dag tot dag zijn deze niet

altijd betekenisvol. De effecten van specifieke gebeurtenissen zijn pas duidelijk zichtbaar in tweets als wordt uitgezoomd om lange-termijntrends te zien. Deze bevindingen belichten zowel de sterke als de zwakke punten van tweets als vertrouwensindicator: wat de tweets als vertrouwensindicator missen in gevoeligheid en precisie, maken ze goed in directheid en toegankelijkheid.

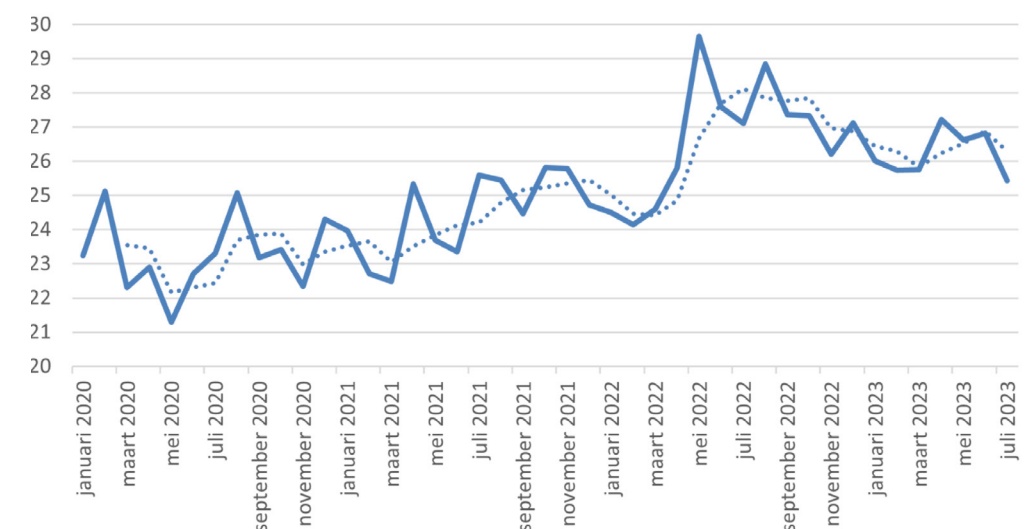

Vertrouwen in kabinet (EenVandaag)

Figuur 1. Vertrouwen in kabinet volgens peiling EenVandaag opiniepanel (bron: EenVandaag)

% Tweets met negatief sentiment

Figuur 2. Percentage tweets in onze dataset met negatief sentiment, gemiddeld per maand (bron: Coosto)

Detectie van oorlogsmoeheid in nieuwsmedia

Toen Rusland op 22 februari 2022 Oekraïne binnenviel, veroordeelde de westerse wereld direct Rusland en zijn leider Poetin. De publieke belangstelling ging vooral uit naar de humanitaire aspecten van de oorlog, zoals de burgers in Oekraïne en de vluchtelingen. Naarmate de oorlog langer duurde leek er echter een verschuiving op te treden in de richting van bijvoorbeeld economische gevolgen.

Deze shift in sentiment en perceptie van oorlog wordt in de literatuur 'oorlogsmoeheid' genoemd. In de context van Cognitieve Oorlogsvoering is de detectie van oorlogsmoeheid interessant vanwege de invloed van de publieke opinie op beleidsbeslissingen om in een oorlog in te grijpen.

In dit project zijn Natural Language Processing (NLP) technieken gebruikt om oorlogsmoeheid

te meten. NLP is een artificiële intelligentie (AI) techniek om automatisch informatie uit geschreven tekst te halen. Op deze manier zijn indicatoren voor oorlogsmoeheid uit Nederlandse nationale en regionale dagbladen en politieke stukken geëxtraheerd.

Oorlogsmoeheid wordt gedefinieerd als een verminderde publieke belangstelling voor, en emotionele en cognitieve betrokkenheid bij, een langdurige oorlog.

Als eerste hebben we simpelweg de artikelen geteld die over de oorlog gaan (zie figuur 3). Zoals de grafiek laat zien was er aan het begin een duidelijke piek, maar bleef het aantal artikelen vervolgens redelijk constant.

Vervolgens hebben we specifieker gekeken naar de onderwerpen van de artikelen. Daartoe is een lijst opgesteld met indicatoren

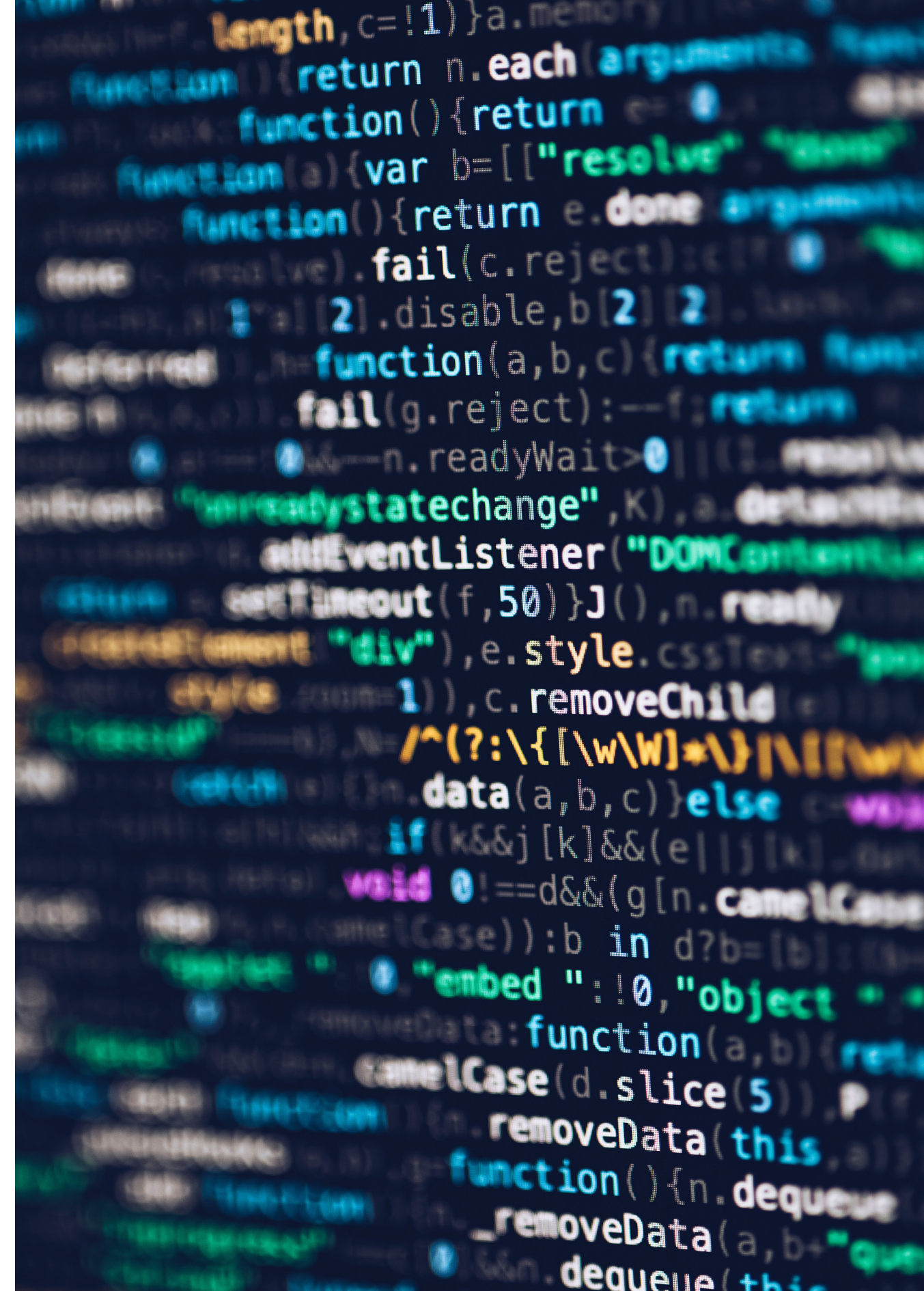
1. DETECTIE VAN VERTROUWEN

die verwijzen naar meer oorlogsmoeheid (bijvoorbeeld inflatie of de energiecrisis) of juist minder oorlogsmoeheid (bijvoorbeeld schending van mensenrechten, het lijden van de Oekraïense bevolking of nucleaire dreiging). Hoewel er over het geheel genomen een lichte oorlogsmoeheid is opgetreden, waren er wel een aantal onderwerpen die constant aandacht kregen zoals bijvoorbeeld het onderwerp 'nucleaire dreiging'. Meer

ideologisch getinte onderwerpen zoals mensenrechten lieten wel een daling over tijd zien. Aan de hand van deze beperkte analyses en resultaten kunnen wij voorzichtige uitspraken doen over oorlogsmoeheid. Ze laten echter duidelijk zien dat veranderingen van publieke opinie over tijd zichtbaar zijn in de media, en dat deze via slimme tekstanalyse te meten en duiden zijn. Dit geeft input voor beleids- en operationele keuzes.

Figuur 3

2. ANALYSE VAN VERTROUWEN

ESTHER KOX EN HANS KORTELING

Typen vertrouwen²³

Uit metingen van het SCP bleek dat in de zomer van 2022 60% van de Nederlandse bevolking niet tevreden was met de Haagse politiek⁴. Het vertrouwen in de (daadkracht van) de regering om problemen goed aan te pakken is onder druk komen

Vertrouwen gaat niet alleen om het voorkomen van fouten maar ook om de manier waarop men reageert op gemaakte fouten en probeert deze te herstellen.

te staan door gebeurtenissen als de Toeslagenaffaire, maar ook bijvoorbeeld de aanpak van de woningnood⁵. Politiek vertrouwen wordt sterk beïnvloed

door feitelijke gebeurtenissen en beslissingen die bestuurders nemen om maatschappelijke problemen aan te pakken. Politiek vertrouwen is daarmee een continu, veranderend proces waar verschillende fases in kunnen worden onderscheiden zoals het opbouwen van vertrouwen, behoud en versterken van vertrouwen en het herstel van vertrouwen na het maken van fouten.

Vertrouwen wordt beïnvloed door tal van factoren. Een eerste onderscheid dat kan worden gemaakt is tussen sociaal vertrouwen (vertrouwen tussen mensen onderling) en politiek vertrouwen (vertrouwen in politici,

de politiek of het functioneren van de democratische rechtsstaat). Het is niet helemaal duidelijk hoe deze twee vormen van vertrouwen met elkaar samenhangen, maar hun onderliggende drivers verschillen wel. Sociaal vertrouwen wordt al vroeg in het leven gevormd en is vrij stabiel, terwijl politiek vertrouwen samenhangt met (ervaringen met) zittende politici en bestuurders, en kan sterk variëren.

Daarnaast kan een onderscheid worden gemaakt tussen verschillende dimensies van vertrouwen. Een onderscheid dat vaak wordt gemaakt is tussen vertrouwen in competenties (competence trust), in welwillendheid (benevolence trust) en in integriteit (integrity trust). Aantasting in het vertrouwen in de welwillendheid van bestuurders, de inschatting of de overheid het

beste voor heeft met (bepaalde groepen) burgers en dat alle (groepen) burgers eerlijk en rechtvaardig worden behandeld, kan tot frustraties, boosheid en antidemocratisch gedrag leiden.

Voor bestuurders is het van belang om vroegtijdig in te spelen op oorzaken van frustratie en boosheid, ook omdat narratieven in desinformatie vaak inspelen op dergelijke emoties, met als doel het wantrouwen in de overheid (verder) te versterken. Bestuurders moeten daarnaast investeren in het vertrouwen in de welwillendheid van de overheid. Het gaat dan niet alleen om fouten die zijn gemaakt maar (vooral ook) om de manier waarop de overheid op deze fouten reageert (denk aan gaswinning in Groningen of de toeslagenaffaire), zowel in woord als in daad.

² Kox, E. & Kerstholt, J. (2023). Gebrek aan vertrouwen is niet hetzelfde als wantrouwen. Burgemeesterblad, 28, mei 2023

³ Kox, E., Elstgeest, G., & Cadet, B. (2023). Literature review WP1 2022: An exploration of trust in the context of safety and security in democracies. Soesterberg: TNO.

⁴ Den Ridder, J. Van 't Hul, L. & Van den Broek, A. (2023). Burgerperspectieven bericht 1 2023. Sociaal en Cultureel Planbureau.

⁵ Van Wonderen, R. (2022). Democratisch bewustzijn in Nederland tweede meting. Over de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed en de weerbaarheid daartegen. Utrecht: Verweij Jonker Instituut.

Voorspellers van stemgedrag⁶

Een analyse van de Brexit liet zien dat burgers hun frustraties over een breed scala aan maatschappelijke onderwerpen uitten door een proteststem uit te brengen die tegen de status-quo en de zittende regering was gericht. Ook stemmen op een populistische partij kan worden gezien als een proteststem tegen de gevestigde orde. Het stemmen op een populistische partij komt niet alleen voort uit frustraties over problemen die mensen persoonlijk ervaren. Uit de wetenschappelijke literatuur blijkt dat de inschatting die mensen maken van Zeitgeist een betere voorspeller is voor het stemmen op een populistische partij. Zeitgeist staat voor de algehele staat van de samenleving, en die kan sterk

verschillen van hoe mensen de kwaliteit van hun persoonlijke leven inschatten.

In een vragenlijstonderzoek hebben we onderzocht of politiek vertrouwen de relatie tussen de inschatting van Zeitgeist en het stemmen op een populistische partij beïnvloedt. Dit bleek inderdaad het geval: mensen met een negatieve inschatting van de Zeitgeist hebben weinig vertrouwen in de politiek. Dit lage vertrouwen leidt tot het stemmen op een populistische partij. Met andere woorden, stemgedrag op een populistische partij wordt beïnvloed door vertrouwen in de politiek, en niet door het beeld dat mensen hebben van de Zeitgeist.

In het onderzoek gingen wij ook na of we stemgedrag konden voorspellen op basis van een aantal variabelen: inschatting van persoonlijke en algemene situatie (Zeitgeist), sociaal en politiek vertrouwen, wantrouwen, toewijzing van schuld en inschatting van nut. Uit de analyse bleek dat de stemmers op populistische partijen minder politiek vertrouwen hadden dan mensen die op zittende partijen stemden. Mensen die niet stemden hadden minder sociaal vertrouwen dan stemmers en zagen het nut van stemmen minder in.

Stemmen op een populistische partij en niet stemmen worden dus door andere factoren voorspeld. Voor mensen die stemmen op

Figuur 4.

⁶ Kox, E., Schutte, M., Wijn, R. & Kerstholt, J. (in preparation). Zeitgeist, trust and voting for a populist party. To be submitted to scientific journal.

⁷ Olivas Osuna, J. J., Kiefel, M., & Gartzou Katsouyanni, K. (2021). Place matters: Analyzing the roots of political distrust and Brexit narratives at a local level. In *Governance* (Vol. 34, Issue 4, pp. 1019–1038). <https://doi.org/10.1111/gove.12545>

populistische partijen gaat het vooral om politiek vertrouwen, wat kan veranderen als bijvoorbeeld andere partijen aan de macht zijn. Voor de niet stemmers lijkt het probleem ingewikkelder omdat hun vertrouwen in de breedte lijkt te zijn aangetast: zowel in hun medemensen (sociaal vertrouwen) als in het functioneren van de democratische rechtsstaat (nut van stemmen).

Complotdenken⁸

Mensen die in complottheorieën geloven, veronderstellen dat gebeurtenissen verklaard kunnen worden door kwaadwillende actoren die heimelijk georkestreerde acties uitvoeren om burgers te misleiden en uit te buiten. Het geloof in complottheorieën kan een forse bedreiging zijn voor (het vertrouwen in) onze democratie en rechtsstaat. Complottheorieën

kunnen bijvoorbeeld gaan over het wegzetten van minderheidsgroeperingen als een potentieel gevaar, over het zaaien van twijfel over de intenties van

Als verklaring voor gebeurtenissen in de wereld veronderstellen complottheorieën dat kwaadwillende actoren heimelijk georkestreerde acties uitvoeren om burgers te misleiden en uit te buiten.

bepaalde groepen om zo radicale maatregelen te legitimeren, of over het creëren van voorwaarden voor extremisme en geweld.

Uit de resultaten van een online-vragenlijstonderzoek bleek dat complot-denken samenhangt met wantrouwen. Mensen die geneigd zijn complotten te zien, hebben niet alleen minder vertrouwen

in de competenties van de overheid, maar geloven vooral dat de overheid het niet goed met hen voor heeft (lage benevolence trust).

Om complot-denken tegen te gaan zouden interventies zich enerzijds kunnen richten op het creëren van bewustwording over de onderbouwing van een specifiek narratief (bijvoorbeeld door te vragen welke evidentie er is voor een causale relatie), maar anderzijds ook op het vergroten van het vertrouwen in de intenties en integriteit van bestuurders en politici.

⁸ Balali, S. (2023). Conspiracy Thinking and Trust in Government. Master Thesis University of Utrecht (supervisie Hans Korteling)

3. INTERVENTIES

ESTHER KOX, HANS KORTELING EN LISA POOT

Soorten interventies^{9 10}

Middels een literatuurstudie is een brede set van interventies geïdentificeerd om vertrouwen te versterken en zo de negatieve effecten van Cognitieve Oorlogsvoering tegen te gaan. De interventies konden worden geclusterd in vijf categorieën: 1) psychologische interventies, 2) sociale & politieke hervormingen; 3) educatieve campagnes; 4) sociale inclusie en 5) informatie veiligheid. In tabel 2 wordt een aantal voorbeelden gegeven.

Vertrouwen komt te voet en gaat te paard. Het opbouwen of herstellen van vertrouwen vraagt dan ook om voortdurende inspanning. Er is ook niet één enkele interventie die verminderd vertrouwen tegen kan gaan. Zoals eerder genoemd gaat het bij vertrouwen om een

continu proces, waarbij een balans wordt gezocht tussen vertrouwen en kritische reflecties. Interventies kunnen zich op specifieke punten in dat proces richten zoals het versterken van vertrouwen, het voorkomen van een schending van vertrouwen of het herstellen van vertrouwen na een schending.

Voor de interventiekeuze hebben we drie dimensies geïdentificeerd die van belang zijn (zie figuur 5).

1. Temporeel. Sommige interventies richten zich meer op de lange termijn (bijvoorbeeld psychologische interventies of het reduceren van ongelijkheid), terwijl andere meer korte termijneffecten hebben, bijvoorbeeld campagnes voor bewustwording.

2. Systeemniveau. Interventies

Interventie	Beschrijving	Doel	Kanaal
SIRE campagne: polarisatie	Een landelijke campagne om mensen bewust te maken van polarisatie door Stichting Ideële Reclame (SIRE), een Nederlandse stichting die reclamecampagnes maakt over onderwerpen die de makers als maatschappelijke kwesties zien.	Bewustmaking van polarisatie, vermoedelijk om dit tegen te gaan of te voorkomen	Nationale campagne uitgezonden via TV, radio, fysieke reclame
Hervorming sociale zekerheid (bijstand)	Een alternatieve versie van het socialezekerheidsstelsel, geïnspireerd op het basisinkomen en gebaseerd op vertrouwen, wederkerigheid en onvoorwaardelijkheid	Vertrouwen in politieke instanties vergroten door vertrouwen te tonen in burgers (wederkerigheid)	Wetgeving
Besluitvormende democratische mini-maatschappijen	Het betrekken van burgers bij het oplossen van complexe maatschappelijke vraagstukken in de lokale politiek	Politiek vertrouwen scheppen door politieke participatie	Fysieke bijeenkomsten in de lokale politiek
Het ontkrachten van desinformatie	Machine-learning algoritmen die ontworpen zijn om snel nepnieuws te identificeren, te analyseren en te beheren, openbaar maken.	Weerbaarheid tegen aanvallen op het publieke vertrouwen via desinformatie opbouwen (en helpen herstellen)	Online tools; machine-learning algoritmen
Politie reconciliatie (bemiddeling/ verzoening)	Het verbeteren van toekomstige betrekkingen van een autoriteit (politie) met een gemeenschap door (1) eerlijke en respectvolle uitoefening van gezag tijdens dagelijkse interacties tussen individuen en (2) initiatieven op gemeenschapsniveau waarin er wordt gereflecteerd op onrecht uit het verleden.	Het vertrouwen in de politie binnen een gemeenschap op te bouwen en te herstellen	Fysieke bijeenkomsten in de gemeenschap & aanwezigheid op straat, dagelijkse interacties, sociale media
Het verhogen van media geletterdheid	Onderwijsprogramma's die de rol van kritische (digitale) mediageletterdheid kunnen versterken, samen met andere burgerdeugden zoals kritisch denken en publieke participatie.	De weerbaarheid tegen desinformatie vergroten, het vertrouwen in de media vergroten, de kritische cognitieve verwerking van de media verbeteren.	Onderwijsprogramma's en curricula
Cognitieve bias modificatie - hechting	Psychologische interventie voor kinderen die getroffen zijn door hechtingsproblematiek. Als gevolg van hechting kunnen kinderen problemen krijgen in het vertrouwen van anderen. Door systematische oefening met verhaalscenario's kunnen kinderen leren om situaties beter en veiliger (gehechtheidsstijldefinitie) te interpreteren.	Op hechting gebaseerde vooroordelen veranderen om zo vertrouwen gerelateerde denkpatronen te beïnvloeden	Psychologische interventie

Tabel 2.

⁹ Kox, E. (2023) Interventies voor het calibreren van vertrouwen. Slide deck.

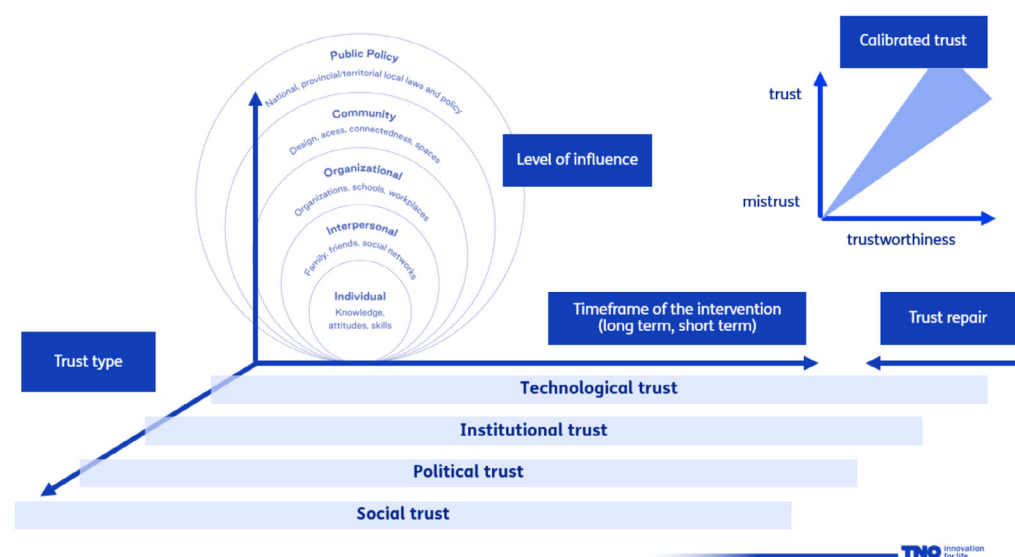
¹⁰ Kox, E., Finlayson, N.B., Broderick-Hale, J. & Kerstholt, J. (2023) Calibrated trust as the key bulwark against hybrid threats. Paper presented NATO symposium “Mitigating and Responding to Cognitive Warfare”, Madrid 13-14 November.

kunnen zich op verschillende (systeem)niveaus richten, zoals macro/ nationaal niveau (bijvoorbeeld hervormingen van sociale zekerheid of wetgeving), meso/ community niveau (bijvoorbeeld het herstellen van vertrouwen via fysieke buurtbijeenkomsten) of op micro/ individueel niveau (bijvoorbeeld programma's gericht op vaardigheden om nepnieuws te kunnen onderscheiden).

3. Type vertrouwen:

Interventies kunnen zich op verschillende typen vertrouwen richten, zoals sociaal, politiek of technologisch vertrouwen.

De onderscheiden dimensies kunnen beslissers helpen om de meest effectieve interventies te kiezen. Door je bewust te zijn van het gewicht van, of positie op, de onderscheiden dimensies zullen interventies beter aansluiten bij gestelde doelen waarmee de kans op succes toeneemt.

Figuur 5.

Weerbaarheid en aangrijpingspunten

Samenlevingen bestaan en functioneren dankzij een collectieve structuur van gedeelde en verbindende ongeschreven afspraken waar deelnemers in geloven en op vertrouwen, zoals omgangsregels, instituties, opvattingen, principes en waarden. Deze afspraken zorgen voor een sterke weerbaarheid tegen dreigingen zowel van binnenin als van buitenaf.

Verschillende aangrijpingspunten kunnen worden gebruikt om het vertrouwen in deze collectieve structuur en de resulterende weerbaarheid te ondermijnen. Die aangrijpingspunten berusten op allerlei scheurtjes, fricties en tegenstrijdigheden die inherent zijn aan moderne westerse samenlevingen, zoals die in Nederland. Denk hierbij aan

verschillen tussen, of polariserende opvattingen over bevolkingsgroepen, levensstijlen of ideologieën, de drie machten (wetgevend, rechterlijk, uitvoerend), rijk en arm, economie en milieu, vrijheid en gelijkheid, en veiligheid en privacy. Figuur 6 laat in grote lijnen categorieën aangrijpingspunten zien. Deze categorieën kunnen worden gezien als de kapitalen van een weerbare samenleving die op een complexe manier met elkaar samenhangen. Aantasting van één van de kapitalen kan dus tot cascade-effecten in het gehele systeem leiden.

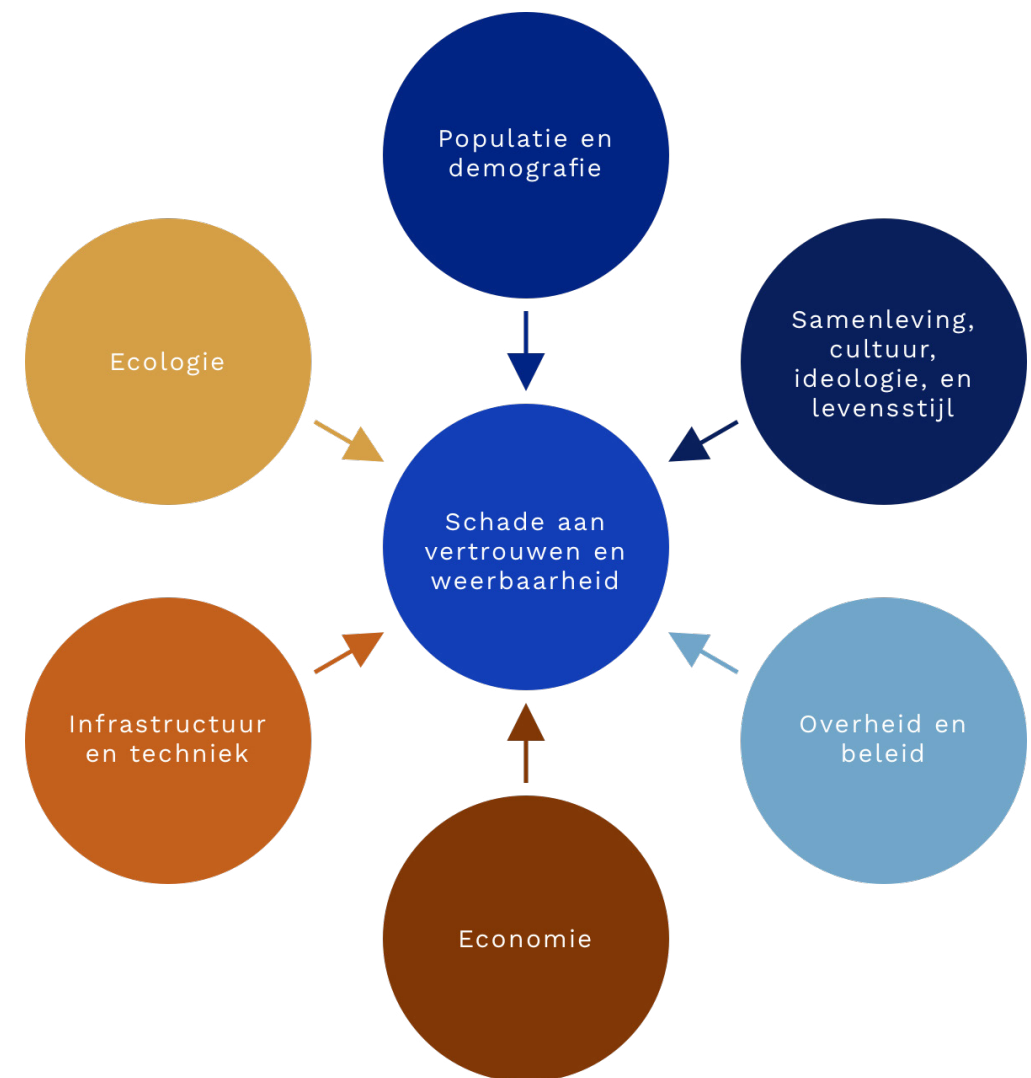
Daarnaast is middels een literatuurstudie in kaart gebracht hoe erosie van het vertrouwen in de overheid en haar kritische instituties (beleidsvormende instellingen, wetenschap, jurisdictie) kan worden voorkomen. Drie hoofdcategorieën worden hierbij onderscheiden: 1) het beschermen van de

maatschappij tegen polarisatie; 2) het vergroten van vertrouwen in instituties; en 3) het bevorderen van een gezonde dosis kritisch denken. Voorbeelden van het tegengaan van polarisatie zijn het promoten van meer inclusiviteit en diversiteit door het bevorderen van sociale integratie; het aanmoedigen van representatieve vertegenwoordiging; of het benadrukken van gezamenlijke doelen en waarden. Het bevorderen van kritisch denken is van belang omdat ‘blind vertrouwen’ op de lange termijn gevaarlijk of contraproductief is. Als mensen in een samenleving niet langer kritisch kunnen of mogen zijn (bijv. protesteren) over het functioneren van de overheid, regels en keuzes, wordt de democratie statisch en verliest ze haar noodzakelijke flexibiliteit om zich aan te passen aan veranderende omgevingsomstandigheden en

veranderende technische en geopolitieke situaties. Het is daarom belangrijk te weten hoe een samenleving een robuust niveau van kritisch denken onder haar bevolking kan bewerkstelligen en behouden.

Russisch perspectief¹¹

Om Cognitieve Oorlogsvoering goed uit te voeren is het uitermate belangrijk te begrijpen hoe de tegenstander denkt. Je kunt dan hun gedrag beter voorspellen en interventies daarop afstemmen. In dat kader hebben wij een Russisch artikel over Cognitieve Oorlogsvoering geanalyseerd: “De rol van nationale identiteit in het bereiken van superioriteit over het Westen in condities van Cognitieve Oorlogsvoering”. Dit artikel is gepubliceerd in военная мысль (‘Military Thoughts’), een Russisch tijdschrift voor Russische officieren, specialisten van de

Figuur 6.

¹¹ Zhdanov, M.A., Sidorov, M.P., Lukashin, A.V. (2023). “The Role of National Consciousness in Achieving Superiority over the West in Cognitive Warfare.” Military Thought, no. 6: 37-46.

Russische Defensie en de militaire opleidingsinstituten.

**АКТУАЛЬНЫЙ
ИНСТРУМЕНТАРИЙ
ИНФОРМАЦИОННОГО
ПРОТИВОБОРСТВА
В «ХОЛОДНОЙ»,
«ГОРЯЧЕЙ» И
«ГИБРИДНОЙ» ВОЙНЕ**

In dit artikel wordt zorgvuldig uitgelegd dat het Westen al jarenlang een campagne voert om hun normen en waarden op te dringen aan de Russen door middel van Cognitieve Oorlogsvoering. Volgens dit artikel wordt er middels propagandacampagnes geprobeerd de samenleving te destabiliseren, wat soms zelfs lukt. Ze noemen in dit kader de 'ongeautoriseerde protesten' in Moskou en Minsk die gehouden werden door de 'onwetende jeugd'. Er wordt echter ook gesteld dat de Russische identiteit moreel superieur is, de Russen mentaal veel sterker zijn dan het Westen,

er geen echt gevaar dreigt en de Westerse campagnes zelfs tot een versterking van de samenleving heeft geleid omdat ze verenigd zijn tegen een gezamenlijke vijand.

Wat het belangrijkste is om te begrijpen is dat Rusland een narratief gebruikt waarbij het Westen wordt neergezet als de grote boosdoener die door middel van geheime operaties de Russische overheid wil ondermijnen en de Russische maatschappij wil ontwrichten. Precies hetzelfde dus als wat het Westen ook ziet als een grote dreiging: Russische inmenging die leidt tot ondermijning en ontwrichting.

In het artikel wordt gesteld dat de grootste prioriteit is om de Russische bevolking te beschermen. Hierbij wordt een beroep gedaan op "НЕСТЯЖАТЕЛЬСТВО", losjes vertaald als 'geen hebzucht': het feit dat de Russische identiteit moreel superieur is vanwege het niet kapitalistische of materialistische

karakter maar juist gericht is op morele belangen zoals de familie, bescherming en spiritualiteit. Dit is een typische werkwijze van de Russische overheid: isoleren van de buitenwereld door eigen superioriteit te benadrukken. Er wordt ook veel gebruik gemaakt van cultuur: het benadrukken van de eenheid, geschiedenis en gebruiken van het volk. Hierdoor wordt een gevoel van saamhorigheid gecreëerd wat de steun voor de overheid vergroot.

Al met al is het interessant om te merken dat Rusland ook een dreiging vanuit het Westen ervaart. Vanuit een Westers perspectief: zij willen niet dat hun inwoners in aanraking komen met democratische regimes. Vanuit het Russisch perspectief: het Westen probeert de Russische cultuur om zeep te helpen. Elke situatie heeft meerdere kanten en dat maakt

soms ook de beoordeling van wat desinformatie is en wat niet erg lastig.

Training¹²

Naast interventies die zijn gericht op het vergroten van de weerbaarheid tegen dreigingen, kunnen interventies zich ook richten op het versterken van de (cognitieve) vermogens van eigen personeel. De ontwikkeling van capaciteiten op het gebied van Cognitieve Oorlogsvoering vereist specifieke opleiding en training (O&T) van militair personeel om hen te voorzien van de vereiste kennis, vaardigheden en capaciteiten. Op basis van een literatuurstudie hebben we echter geconstateerd dat de westerse wereld zich nog niet intensief bezig heeft gehouden met het ontwikkelen van diepgaande kennis, ervaring en adequate instrumenten voor Cognitieve Oorlogsvoering.

De belangrijkste (voorlopige) conclusie is dat er weliswaar tot op zekere hoogte een basisbewustzijn is over het belang van de cognitieve aspecten en mogelijkheden van informatie-oorlogsvoering, maar dat het niveau van O&T nog wel in de kinderschoenen staat. Voor verbetering van deze situatie is het volgende nodig:

- Verbeteringen op het gebied van de werving en selectie van personeel.
- Een raamwerk waarmee concepten, technieken, factoren en interventies in het informatiedomein beter kunnen worden begrepen en ingezet.
- Goede onderwijs- en trainingsprogramma's met de juiste en actuele educatieve inhoud, methoden en didactiek.
- Adequate hulpmiddelen (zoals simulatie en virtuele en real-time Cognitieve Oorlogsvoering gaming) ter ondersteuning van training en voor de verdediging, voorbereiding en uitvoering van Cognitieve Oorlogsvoering.

¹² Korteling, H. (2023). Education and training for cognitive warfare. In: Y. R. Masakowski & J. Blatny. Mitigating and Responding to Cognitive Warfare. Report STO-TR-HFM-ET-356.

Deel 3

AFSLUITING

Dit boekje beschrijft de resultaten van het onderzoek dat we gedurende twee jaar (2022-2023) hebben uitgevoerd naar vertrouwen. We hebben aan drie lijnen gewerkt: detectie van vertrouwen, het begrijpen van vertrouwen en het beïnvloeden van vertrouwen. Voor alle drie de lijnen hebben we inzichten verkregen die gebruikt kunnen worden om op een effectievere manier de weerbaarheid van de samenleving te vergroten en vroegtijdig in te grijpen als vertrouwen wordt geschonden.

De context van het onderzoek wordt gevormd door een toenemende dreiging van Cognitieve Oorlogsvoering. Conflicten en oorlogen spelen zich niet alleen meer af in het fysieke landschap, maar ook het denken en gedrag van beslissers

en burgers kan een doelwit zijn om via beïnvloeding een strategische voorsprong te bereiken. Dat kan dan bijvoorbeeld gaan om het aanwakken van wantrouwen, waardoor fundamenteën van onze democratische rechtstaat worden aangetast.

Technologie is hierbij een belangrijke enabler. De verspreiding van informatie en communicatie verloopt tegenwoordig vaak via sociale media, waardoor nepnieuws snel verspreid kan worden en mensen zich efficiënt rond bepaalde thema's kunnen formeren. Daarnaast kan ook de technologie zelf een doelwit zijn voor het verstoren van de beeld- en besluitvorming van militairen, wat het belang onderschrijft van bijvoorbeeld AI-geletterdheid. De resultaten van dit project zijn in die zin aanvullend op andere

projecten die meer gericht zijn op, bijvoorbeeld, de rol van sociale media of het vertrouwen van mensen in AI¹³.

Het onderzoek dat in dit boekje wordt gepresenteerd is een eerste verkenning, passend bij de doelstelling van Risicodragend Verkennend Onderzoek. Het legt echter een goede basis voor de doorontwikkeling van achterliggende concepten. Denk bijvoorbeeld aan een monitoringsysteem voor early warning, een model voor de voorspelling van (de afname van) vertrouwen, of een interventietoolkit voor het vergroten van weerbaarheid.

We hopen echter dat onze bevindingen nu al interessante inzichten opleveren die bruikbaar zijn voor het stabiliseren of

vergroten van het vertrouwen dat we hebben in elkaar en in de politiek. Vertrouwen is daarbij een multi-dimensioneel begrip dat vanuit verschillende domeinen (bijvoorbeeld economisch, institutioneel en sociaal) geduid moet worden. Bewustwording van deze complexiteit is een eerste stap op weg naar betere bescherming en interventies.

¹³ Bijvoorbeeld V2226 Effectief en proactief opereren in een dynamische informatieomgeving en het promotieonderzoek van Esther Kox naar vertrouwen in AI

